

көпқырлы сипатымен қарастырылатын баяндау мәнеріндегі шығарма. Романның тағы бір қыры авторға шындықты кеңінен көрсетуге мүмкіндік береді. Тек осы жанрда ғана анағұрлым толық түрде заманның әралуан үрдісі, қоғамның әлеуметтік әрі рухани дамуының маңызды кезеңдері ашылуы мүмкін. Жанрдың құрылымының өзі оқиғаларды кеңінен қамтуды талап етеді"[4, 136].

Зерттеуші Ә.Тарақовтың көрсетуінше: «романды аудару барысында тәржімашы ең алдымен автор шығармасындағы заман тынысын, өмір құбылыстарын қаншалықты кең қарымда бейнелегеніне көз жеткізу керек. Романдағы эпизодтар, авторлық ойлар, баяндаулар т.б. көркем элементтер құрылымын дұрыс жеткізіп, идеялық мазмұнды көмескілеп тұратын тұстарын дәл көрсету – аудармашының басты міндеттері».

Көркем шығарма дегеніміз мазмұны мен пішіні біртұтас бүтін жатқан дүние. Оның идеясын, мазмұны мен ой тереңдігін немесе идея мен формасын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Демек, әр қайсысын әр түрлі әдіспен бөлек – бөлек аударуға да болмайды. Проза шығармаларын аударуда аудармашы бірінші кезекте мазмұн мен түр үйлесімділігіне ерекше мән береді. Белгілі ғалым И.А. Кашкиннің көрсетуінше: «Белгілі бір көркем шығарманы жеткізуде ұлттық түр (форма) тілді бұрмалаумен немесе басқа грамматикалық нормалармен орайластырумен жеткізілмейді, ұлттық түр халықтың ұлттық және әлеуметтік өзгешелігінің ең негізіне тереңдей енуімен жеткізіледі».

Көркем аударманы біз ең алдымен көркем шығарма деп білеміз. Демек аударма – шығармада суреттелген объективтік болмысты түпнұсқаның тілі арқылы реалистік тұрғыда ұға отырып, екінші тілдің образдық жүйесі арқылы шынайы бейнеленген нұсқасы. Олай болса, объективтік болмысты суреттеуде түпнұсқаға қандай талап қойылса, оның аудармасына да дәл сондай талап қойылады. Демек өмірдің белгілі бір құбылысына реалистік көзбен қарап, оны шынайы суреттеу үшін автор қандай құрал, нендей тәсіл қолданған болса, соның бәрі аудармашы үшін де заң. Реалистік тұрғыдағы дәл аударма дегеніміздің мәнісін жалпы көркем шығармаға қойылатын талаптарға байланысты іздеуіміз керек.

Біз бұл мақалада аударманың жанрлық мәселелеріне қатысты кейбір жайттарға ғана тоқталдық.. Бұл туралы кеңінен сөз қозғау болашақтың ісі.

1. Алдашева А. Аударматану. – Алматы: Арда, 2006. – 245 б.

2. Сагандықова Н. Основы художественного перевода. – Алматы: Санат, 1996. – 207 с.

3. Қабдолов Р. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 399 б.

4. Тарақов Ә. Аударма әлемі. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 242 б.

The genre matters of a translation are considered in this article.

В статье рассматриваются проблемы перевода в жанровом аспекте.

Г. М. Адамбаева

XIX ҒАСЫРДАҒЫ МИССИОНЕРЛІК ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ

Халықтар тарихы – ғасырлар бойы өсіп, өркендеудің, жан-жақты дамудың көрінісі. Қазақстан тарихындағы көп жылдар бойы айтылмай келген осындай жағдайлардың бірі – Ресейдің қазақ даласын отарлауы, соның ішінде отарлау саясатының ең басты саласы – бұратана халықтарды шоқындыру саясаты. Түрлі дереккөздерде көрсетілгендей, Ресей патшалығының да қазақ халқын дінге шоқындыру арқылы орыстандыру саясатын жүргізгені мәлім. XIX ғасырдың орта тұсында Қазанда дінбасылық қызметте миссионерлік қозғалысты қолдаушы аса қасиетті Гурий болды. Гурийдің ұсынысы және қолдауы бойынша 1867 жылы қазан айында Қазан кафедральды соборында Қасиетті Гурий қауымдастығы ұйымдастырылып, шығыста миссионерлік қозғалыстың тың дәуірі басталады. Қауымдастықтың алғашқы жалпы жиналысында Қасиетті Гурий қауымдастығының жарғысы (уставы) қабылданып, мұнда қауымдастықтың мақсаттары мен міндеттері айқындалып көрсетілді. Қауымдастықтың алғашқы 1868 жылға арналған бағдар-

нерлік қозғалысты қолдаушы аса қасиетті Гурий болды. Гурийдің ұсынысы және қолдауы бойынша 1867 жылы қазан айында Қазан кафедральды соборында Қасиетті Гурий қауымдастығы ұйымдастырылып, шығыста миссионерлік қозғалыстың тың дәуірі басталады. Қауымдастықтың алғашқы жалпы жиналысында Қасиетті Гурий қауымдастығының жарғысы (уставы) қабылданып, мұнда қауымдастықтың мақсаттары мен міндеттері айқындалып көрсетілді. Қауымдастықтың алғашқы 1868 жылға арналған бағдар-

ламасында мектептерге және өз бетімен оқуға арналған православиелік діни кітаптарды бұратана халықтар тілінде құрастыру, басып шығару және тарату, сондай-ақ мұғалімдер мен пастырлерге арналған мұсылмандық пен пұтқа табынушылықты жоққа шығару мазмұнындағы көмекші құралдар шығару жоспарланып, Советтің алдына татар, чуваш және басқа бұратана халықтар тіліндегі діни мазмұндағы кітаптарды басып шығару жөнінде өтініш жасау және бұл кітаптарды Петербург цензурасына ұсынылмайтынды етіп құқық берулеріне өтініштерін көрсеткен. Сөйтіп, патша өкіметінің қолдауына арқа тұтқан орыс православиесі өзінің шоқындыру миссиясына құлшына кірісті.

Миссионерлік саясатты жүзеге асыру барысында жұмыстанған арнайы топ мемлекет тарапынан керекті діни кітаптармен және басқа да материалдармен, қаржымен қамтамасыз етілді. Патша отаршылдары бодандыққа айналған бұратаналардың рухани болмысына терең бойлап ену үшін миссионер-ғалымдардың алдына ол елдің дініне қоса, сол елдің барлық ерекшелігін жан-жақты меңгеруді талап етті. Ал миссионер-ғалымдардың ең баса назар аударған және мұқият іске асырған мәселелерінің бірі – баспасөз арқылы миссионерлік идеяны таратып, насихаттау үшін арнаулы зерттеу жинақтарын, газет-журналдар, аударма кітаптар шығару болды.

Сол кездегі аударма жұмысындағы қиындық бұратана халықтар тілінде арнайы діни терминологияның жоқтығынан болды. Аудармашылар өздерінің жұмысы барысында, яғни православиелік діни мазмұндағы кітаптарды өзге тілдерге аудару барысында мұсылман дінінің ұғымдарын қолданбауға, қайталамауға тырысты. Қазан аударма комитеті 1850 жылға дейін оншақты аударма жасап үлгерді. Сол жылы Қазан архиепископы Григорий Петерборға кетеді де, аударма жұмысын жалғастыру мақсатында Н.Ильминскийді өзіне шақыртады. 1857 жылы православиелік діни мазмұндағы кітаптарды татар тіліне аудару үдерісі аяқталады да, аудармаларды іс жүзінде тексеру басталады. Құдайға құлшылық егуді татар тілінде бастамас бұрын, аудармалардың сапасын тексеру мақсатында шоқынған татарлар арасына барып, өзінің аудармаларын оқыған кезде, олардың шоқынған да, шоқынбаған да татарлар үшін жарамсыздығына көзі жетеді. Сол кезде Н.Ильминский миссионерлік әдебиеттің аудармаларының бұратана халықтарға түсінікті болуы үшін олардың сөйлеу тілінде жазылуы керектігін түсінеді. Және ол аудармаларды араб әріптерімен емес, орыс жазуымен беру туралы да ойға келеді. Осы са-

пары барысында шоқынған татар балаларына орыс әріптерін қолданған кітап оқытып көріп, осы әдісінің ұтымды екенін байқап, бұратаналар үшін миссионерлік мазмұндағы түрлі кітаптар аудармаларын орыс әліпбиімен жазу қажет деген ойға мықтап бекінеді. Қазанға оралысымен өзінің ойларын архиепископ Григорийге мәлімдеме арқылы хатпен жолдап, «Библияның» үзінділерін орыс әліпбиін қолдану арқылы аударуға кіріседі. Діни академия басқармасы оның бұл ойымен келісіп, жоғары діни басқармаға ұсыныс жасау үшін консисторияға қызметтік хат жібереді. Бірақ академияның кейбір басшылары Н.Ильминскийді мұсылмандыққа тым жақын деп күдіктеніп, сөзге келіп қалуымен байланысты 1858 жылы ол Орынбор шекара комиссиясына аудармашылық қызметке кетеді. Осы кезде ол қазақ тілін үйренеді. 1859 жылы далалық бақылау инспекторы болып тағайындалады. Қазақ даласын аралай жүріп, ол қазақ тілін терең үйренеді және осы еңбегінің нәтижесі ретінде «Материалы к изучению киргизского наречия» деген атпен қазақша-орысша сөздігін бастырып шығарады.

Қазақтардың арасында бірнеше жыл тұру оның осы халықтың сөйлеу тіліне деген құмарлығын арттырып, аударма саласында бұрынғы кітаби тіл бағытынан бас тартып, жаңа әдістерге бет бұрады. 1863 жылы «Священная история по книге «Бытия», 1864 жылы «Премудрости Иисуса сына Сирахова» кітаптарын осы жаңа әдіске сай, яғни жалпыхалықтық сөйлеу тілінде аударып шығады. Бұл аудармалардың тілі бұрынғыларға қарағанда қарапайым, жатық, тіптен сауаты жоқ адамдарға да түсінікті болды. Осыдан соң Н.Ильминский «Об образовании инородцев посредством книг, переведенных на их родной язык» атты мақаласын жазды. Аталған мақаласында автор бұратаналарды оқытудағы ана тілінің роліне өзінің толық және айқын көзқарасын білдіреді. Білім бұратаналардың балаларына ұғынықты және сауатсыз бұқараға ыңғайлы түрде берілуге тиіс. Бұл үшін ең тиімді тәсіл – қалың бұқараға арналған пайдалы да сауат ашу кітаптарын солардың ана тілінде баяндау. Олардың тілін оқыған адам жеңіл ұғатындай, тек қана жеке сөздер мен грамматикалық құрылысы жағынан емес, ойдың логикалық жағынан да жүйелі түрде құрылуы тиіс деп көрсетеді [1, 20].

Аударма комитеті жиырма жыл бойына үздіксіз бұратана халықтар тілінде көптеген діни кітаптарды, басқа да оқулықтарды аударып шығарып тұрды. Аударма комитеті өзінің басылымдарымен барлық мектептерді, шіркеулерді, діни

ұйымдарды, мұғалімдерді және бұқара халықты қамтамасыз етті. Дьякон И. Смолиннің айтуынша 1913 жылға дейін миссионерлікті насихаттайтын көлемді кітаптар саны 261-ге, көлемі кішкентай кітаптар 320-ға жетті [2, 38]. 1895 ж. 5 шілдедегі Түркістан епархиясының кеңесіндегі протоколда Орынбор оқу округінің 115 дана кітапты аударып, қазақ тілінде орыс әрпімен басып шығарғаны тіркелген. Сонымен қоса протоколда бұл кітаптардың қазақ халқын православие дініне кіргізуге үлкен ықпал ететіні, сондай-ақ миссионерлер үшін таптырмайтын көмекші құрал екендігі айтылады [3, 8.]. Ал Аудармашылар комитетінің есебінде: «Перевод священных и богослужебных книг на инородческие языки – это единственное средство ввести православие, а затем и русское просвещение в инородную массу» – деп көрсетілген [4, 7]. Берілген мәліметтерден қазақ даласында христиан дінін уағыздауда аударманың қаншалықты қарқынды істелгендігі және оның саясат жүргізудегі басты құрал болғандығы байқалады.

Миссионерлік діни әдебиеттердің орысша нұсқасынан қазақша аударманы жасаушылардың алдында қалың бұқараға түсінікті, жалпақ тілмен түсіндіру, дегенмен де тілдің дұрыстығын және халықтығын, яғни тілде күнделікті қолданыста бар сөздік қорды пайдалану мақсаты тұрды. Сондай-ақ мәтінді аударып бергенде оның мазмұны өсиеттік сапада болуы көзделді. Кітаптарды аударушылардың қай-қайсы болмасын қазақ тілін өзге тіл әсерінен шама келгенше таза сақтау мәселесіне баса назар аударған. Аудармадағы мәтіндердің сөйлем құрылыстары жатық, баяндау жүйесінде ғылыми стильге тән нақтылық, жинақылық байқалады.

Мысалы: *Тағы адет бар: шеркеуде, үйде, Құдайдың, Оның әуліелеринин сүреттерин көип, алдына туруп басурамыз. Соларды «икона» дейди. – Есть еще обычай: в церквахъ и домахъ поставляемъ изображенія Бога и святыхъ Его и поклоняемъ имъ. Эти изображенія называются святыми иконами.* (Шын динне уйрототун кнеге, 1901 ж, 62-63-б). *Даустын белгисин буква дейди, саннын белгилерин цифра дейди.* (Жазуга үйрөтөтүн кнеге, 11-б).

Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, сол кезеңдегі қазақ халқына бейтаныс сөздерді, ұғымдарды мағынасын ашып ғылыми тұрғыда түсіндіру болған. Аудармашы орыс сөйлемдерін сөзбе-сөз аударуды мақсат етпеген, сөйлемдердің қазақ оқушысына түсінікті болу жағына барынша күш салған сияқты. Мысалы, мына бір сөйлемді алып қарайтын болсақ, қазақша мәтінде «Христиандардын журт ишинде айалга

тійисти берген сыбагасы толуп жатыр. Олар жас басынан-ак школга берилип, неше түрлү билим өнерге, окуга үйрөнүп, төрелик шенге нендей зор орунга сайланады да.» – деп берілген. Ал орысшасында: «У христианъ женицины пользуются большими правами. Онѣ съ юныхъ летъ обучаются разным и нѣкоторыя самымъ высшимъ наукамъ.» (Айал жайында– О женщине, Казань, 1903. 28-29-б)

Миссионерлік аударма әдебиеттерде сол замандағы қазақ оқырмандарына бейтаныс түрлі тақырыптарға қатысты ұғымдар көбінесе суреттеме, түсіндірме жолымен, сипаттама түрінде аударылып берілген. Мұндай түсіндірулер бірде айтылған ойға түсінік берсе, енді бірде айтылған ойды нақтылай түседі. Жаңа сөздер мен терминдердің мағынасын түсіндіру яғни, деген сөздердің көмегімен жүзеге асырылады.

Мысалы: **Символь** дегенимиз «белги» деген соз. (Шын динге уйрететин кнеге, 3-б). **Жетинши кун** Құдай бар истеринен тыныштанып тоқтап иш нәрсе-де кылмады, сол себептен бу кун **суббото** деп аталады, ол еврейлер тилинде тыныштык, жа дем-алу деген сөздү билдиреди. (Священная история Ветхого Завета, 3-б). **Сен езгини Богоматерге тійистише данктаймыз. Богоматерь** – Исус Христос туган Кыз Мария. (Требник, 183- б). **Е Құдай Алдамыз, Сенин үшүн азаптанып өлген кырык езгилерди есине алып, аспаннан бастарына сулу венецдер** ендиргендей, буларды-да есінде уста. **Венец**– қазақша «таж». (Бұл да сонда, 84-б). **Сол китабты «Евангелие» дейди. Евангелие** дегени «куанышты жарья» деген сөз. Исус Христоска нанганды «Христианин» дейди. (Первоначальные сведения о христианской вере, 34-б). **Құдайға жагымды өткен адамдарды Святой** дейди. **Святой** деген әулие деген сөз. (Бұл да сонда, 36-б). **Алтарь** – кансыз курбандық оруны. (Айал жайында, 19-б). **Гаремъ деп Мукәмбәт** динин устаушылардын көп катындары туратын бөлек үйлер аталады. (Бұл да сонда, 35-б). **Великий постъ** деп Пасха алдында устайтын оразаны айтады. Великий оло деген соз. **Постъ** – ораза деген соз. (Рассказы из житий святых, 15-б)

Сондай-ақ бұл әдебиетті аударушылар немесе насихаттаушылар қазақ тіліне өздері енгізіп отырған сөздердің мағынасын түсіндіріп отырады. Олар кейбір орысша атауларды қазақшалауға ұмтылмады, өйткені көздеген мақсаттары – ол ұғымдардың атын емес, затын білдіру болды, яғни осы ұғымдарды бұзбай, бұрмаламай дәл беру, екіншіден, оларды қазақшалаудың қиындығы да болды. Миссионерлік діни бағыттағы әдебиетті аударушылар қазақ даласында

жалпы аударманың, оның ішінде ғылыми аударманың негізін салуда бірталай жұмыстар істеді. Олар шамалары келгенше аударманың тілін халыққа түсінікті етуге тырысты. Сол тұста орыстың көп сөздеріне қазақша баламалары белгіленіп, тиянақты түрде қолданыла бастады. Қорыта айтқанда, сол тұстағы, яғни ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы аударма әдебиеттердің тілінің жеңіл, қарапайым халыққа түсінікті болу жағы көзделді. Сөз жоқ, кейінгі қазақтың жаңа жазба әдеби тілінің қалыптасуында, дамуында да аталған әдебиеттердің орны ерекше болды.

1. Ильминский Н.И. Об образовании инородцев // Избранные места из педагогических сочинений. – Казань, 1892.

2. Смолен И. Справочный каталог для составления миссионерской библиотеки. – СПб, 1913.

3. ҚРОММ, 15-қор, 1-тізбе, 404-іс, 8-парақ.

4. Отчет переводческой комиссии Православного миссионерского общества учрежденного при братстве св. Гурия в Казани за 1892-1898 гг.

* * *

В данной статье рассматривается история развития миссионерской переводческой литературы в казахской степи во II половине ХІХ века.

Д. М. Махметова

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ С ДЕФИСНОЙ ОРФОГРАФИЕЙ

Научные информативные тексты журнальных статей с коммуникативными научноестественными межотраслевыми признаками в изобилии содержат словосочетания с дефисной орфографией. Способы перевода подобных словосочетаний обсуждались нами и описаны в работе [1]. Главное в этих способах – добавление дополнительных слов-частей речи, которые необходимы по смыслу для правильной языковой передачи исходного выражения на переводящий язык (ПЯ). Это использование синтаксических средств связи ПЯ для изложения текста на ПЯ. Эти способы часто используются переводчиками. Покажем на конкретном примере применение этого способа. Используем текст из научной журнальной статьи: «Quantitative measurement of the charge-and-size dependent – soot distributions requires knowledge of the particle losses within the sampling system and tandem DMA».[2]. К числу грамматических особенностей перевода относится перевод атрибутивной цепочки «the charge-and-size dependent – soot distributions». Атрибутивная группа была переведена на русский язык придаточным предложением со словом «который». Это особый случай, когда атрибутивная группа переводится целым придаточным предложением. Атрибутивная группа содержит скрытое прилагательное: «the charge-and-size dependent soot distributions / soot distributions dependent on charge-and-size».

Другая особенность в переводе – необходимо добавить слово «частицы». Это слово

направляется интерпретацией смысла научного события, описываемого в данном тексте. Для научного стиля характерно высказывание «распределение частиц сажи», но не выражение «распределение сажи». Полный перевод на русский язык исходного текста имеет вид следующего предложения: «Для проведения количественного измерения распределения частиц сажи, которое зависит от заряда и размера частиц сажи, необходима информация (необходима сведения) о потерях частиц сажи в пределах систем взятия образцов и tandem DMA». В процессе перевода изменилась синтаксическая роль словосочетания. В английском тексте подлежащее –

«Quantitative measurement of the charge-and-size dependent – soot distributions», а в тексте на русском языке это выражение выполняет роль второстепенного члена предложения. В тексте на русском языке подлежащим становится слово «knowledge» - информация. Грамматическая особенность перевода связана также со словом «distributions». Используя грамматическую трансформацию «замены», слово «distributions» на русский язык передано не множественным, а единственным числом. Изменение категории числа существительного в переводном тексте (ПТ) связано также со словом particle/частица. Перевод множественным числом – частицы. Это можно объяснить тем, что существительное particle, являясь частью атрибутивной группы, в предложении на английском языке употребляется перед словом losses, с которым тесно